

XIX ғасырдағы индустриалды төңкеріс адамзат тарихын жаңа арнаға бұрып, ғылым-білімге сүйенген ел ғана алға озатынын көрсетті. Ғылым жалпы адамзаттың құндылық ретінде жоғары сатыға көтеріліп, өркениет көшінен қалмау үшін халықты сауаттандырудың маңызы арта түсті. Дүниежүзінде болып жатқан осынау өзгерістер қазақ даласына да әсер етпей қойған жоқ. Алайда алып империяның құрамындағы қазақ ұлтына өлемдегі ағартушылық идеяларының лебі бірден жете қойған жоқ. Қазақ даласында надандықпен күресіп, ғылым-білімді насихаттау жайлы алғаш болып Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин, Шоқан Уәлихановтар үн қатты. Олар өз еңбектерінде ұлтымыздың басына түскен ауыртпалықты сипаттап, одан шығудың бірден-бір жолы білімге ұмтылу деп көрсеткен. Ағартушы-демократтық әдебиет өкілдерінен бастау алған бұл қозғалыс Алаш кезеңіндегі әдебиетте кеңінен көрініс тапты. Осы уақытта қазақ даласына жәдидшілдік ағымы келіп, мектептер жаңа заманға сай жұмыс істей бастады. Жәдидшілдік ағымы жайлы зерттеуші Н.Сәбитов "Течения за "новый метод" обучение в мектебах и медресе в Казахстане появляется в первом десятилетии XX века. Сторонниками этого течения были муллы и муалимы получившие образование в "новометодных" мектебах и медресе Казани, Оренбурга и в других городах Паволжья и Урала" деп жазады. Түптеп келгенде Алаш қайраткерлерінің барлығы дерлік ағартушылық жолда жәдид-

шілдік жолын ұстанған зиялылар еді. Солтүстік Қазақстанда туып, медреседе білім алып, саналы ғұмырын ұлт мектебінің негізін қалауға арнаған ақын Байбатыр Ержанов та – жәдидшілдік ағымының өкілі. Бұған оның ғылым-білім тақырыбында жазған өлеңдері дәлел.

Байбатыр Ержановтың революцияға дейін Қазан қаласында екі мәрте басылып шыққан "Тұр, қазақ!" жинағына оның

ұлтты оятуға, ескіліктен арылып, халықты жаңа күнге бастауға арналған өлеңдері жинақталған. Соның ішінде ел-жұртың ғылым-білімге шақырған туындылары да көп. Аталған өлеңдеріндегі идеялар сол замандағы Алаш арыстарының ойларымен үндесіп жатыр. Жинақтың "Тұр, қазақ" деп аталуының өзі надандықтан қалғыған ұлтын оятып, білім алуға шақырып тұрғандай. Кітаптың жазылуы туралы ақынның өзі сөз бастарында "Көзбенен көріп, ақылменен ойлап тұрсақ, бұл біздің сахарауы қазақ халқы күллі пайдалы нәрселерден бейхабар қараңғыда ұйықтап жатқандығы себепті бос қалғандай көрінеді. Өнер білімнің ең алды бұ милләтімиздің пайдасын ойлап, мүһім рисала жазып тарту еді..." дейді. Осылай айта келе ақын ұлтының ғылым-білімнен кеш қалып, құр тіршіліктің соңында салпақтап бар мен жоқтың арасында өмір сүріп жатқанын күйіне жырлайды. Байбатыр Ержанов сынды заманынан озып туған, жасынан

ғылым-білімді бойына жиған көзі ашық азамат үшін туған халқының осындай күйге түсуі қолға қалам алғызбай қоймайтын қиын жағдай еді.

"Оларға болыспаса
Құдай Қадір,
Екінші, өзі надан, өзі пақыр,
Қазақтар осындайын
хәлге түсіп,
Ілімдіктің жағына аса тақыр",
– деп күйінеді ақын.
Ақынның мұнысы Алаш әде-

биетінің көрнекті өкілі Мағжан Жұмабаевтың "Жатыр" өлеңін еске салады:

Ойламай біздің қазақ
текке жатыр,
Бір іске жанаса алмай,
шетте жатыр.
Азырақ көз жүгіртіп
қарап тұрсаң,
Қазекең таң қаларлық
көпте жатыр.

Екі ақын да өткен ғасырдың басындағы қазақтың басына төнген надандық бұлтын, елді жайлаған енжарлық пен бейқамдықты сынайды. Басқа халықтардың ғылымның күшімен өркениеттің ұшпағына шыққанын көріп, ал өз ұлтының ұйқыда жатқанына уайым жейді:

Өзгеде ілім менен мағрифат
(ғылым, білім) бар,
Біздерде ынтымақсыздық,
жахилият (надандық) бар.

Ағартушылыққа келгенде Байбатыр Ержанов ең алдымен жастардың сауатты болғанын қалайды. Жастары оқыған елдің ертеңі жарқын екенін жырлайды. Сондықтан да өз замандастарына, ізбасарларына, ғасыр басында ержеткен қазақ-

тың ұл-қыздарына заман ақын ұқтырғысы келеді. Оған халықтың "Жол көріп оқығандарымыз – жиырмасыншы ғасыр жастарына" деген өлеңі дәлел:

"Пайдадан біздің қазақ
ғапіл қалған,
Оқымай білім, өнер
жаһіл қалған,
Мұнан басқа халыққа
көзің салсаң,
Өнер мен ілімдікке
мәһір болған".

Байбатыр Ержанов поэзиясында оқу-білімге қатысты сөздердің мол қолданылуы да автор үшін бұл тақырыптың жақындығын айғақтайды. Оның жырларындағы "ілімдік", "өнер", "мағрифат", "футун", "жаһіл" және тағы басқа оқу ісіне қатысты ұғымдар ақынның өз заманындағы қазақ оқығандары көтерген ағартушылық идеяларға мейілінше жақын болғанын әрі өзінің де мұсылманша терең сауатты адам болғанын көрсетеді.

Ақын өлеңдерінен оның жәдидшілдік көзқарасы айқын танылып тұрады. Қазақ даласындағы жәдидшілдіктің өріс алуын 1890-1911 және 1911-1920 жылдар аралығы деп екі кезеңге бөліп қарастырсақ, Байбатыр Ержанов шығармашылығы жәдидшілдіктің кең тарап, дамуының жаңа сатысына көтерілген екінші кезеңіне жатады. Осы ағымның бастауында тұрған әл-Маржани сынды тұлғалар сияқты Байбатыр Ержанов та ислам дінін ғылым мен білімнің діні деп таныды. Ақын халық-

тың көзін ашып, ғылымды өрістетудегі діни институттардың рөлін жоғары бағалады. "Мешіт пен медресе хақында" өлеңінде ислам құндылықтарын жырлай келіп ақын:
"Қазағым, ортаңызда
мешіт болсын,
Кісілер намаз оқып,
орта толсын!
Бір ғалым шаһбаздан
(білімдіден) имам сайлап,
Михрабта уағыз айтып

жаршысы

сайрап тұрсын", – дейді.

Ақын өз заманында мешіт, медресе сияқты діни орындардың ағартушылықты ілгерілетудегі орнын түсінген. Дінді тек адами құндылықтарды насихаттаушы орын емес, ілім таратып, жұртқа ғылым үйрететін білім ордасы деп ұққан. Сондықтан да мешіттегі имамға алдымен басқа емес шаһбаз (білімді) болу керек деген талап қояды.

Расында да ислам өз заманында адамзатты өркениетке бастаған, ғылым мен білімнің қозғаушы күші болған дін бола білді. Алайда уақыт өте келе діннің бұл қызметі әлсіреп, ислам ағартушылығының бағыты өзгерді. Бұл қазақ даласына да әсер етпей қойған жоқ. Ислам өркениеті дәуірлеген тұста мұнда көрнекті ғалымдар, ғұламалар нақты ғылымдар, әдебиет, пәлсапамен шұғылданып, іргелі оқу орындары жұмыс істесе, ислам ренессансынан кейін діни білім беру заман ағымына ілесе алмай қалды. Соның салдарынан қазақ ауылдарында дүмше мол-

далар сабақ беріп, бірнеше буын ұрпақ ескірген әдіспен оқытылып келді. Қазақ халқының мұндай рухани дағдарысқа ұшырауына отаршылдық жүйе үлкен әсерін тигізді. Академик Дихан Қамзабекұлының жазуынша, жәдидшілдіктегі әл-Маржани концепциясы да исламның әуелгі бастауына оралуға, ғылым-білімді қайта жандандыруға үндейді: "Ислам әу баста қайратты,

берудің мүшкіл халі туралы сол замандағы Алаш қайраткерлерінің көбі осындай пікірді ұстанған. Алаштың рухани көшбасшыларының бірі Міржақып Дулатұлының мешіт пен медресе жайлы жазған өлеңі де ақын ұстанымымен үндес:

"Тәртіпті медресе жоқ
бұл қазақта,
Салады сәбилерді
тек азапқа.
Молдекем шарт жүгініп,
қаһар етіп,
Босатар күн батқанда
өрең шаққа".

XX ғасыр басындағы өлең-жырларда "милләт" ұғымының орны ерекше. Милләт сөзінің мағынасы – ұлт. Яғни ұлтының игілігін ойлаған, оның қараңғы хәліне алаңдаған зиялылар өз шығармаларында "милләт" сөзін жиі қолданады. Байбатыр Ержанов та өзінің жастарға арнаған өлеңінде ұлтының жарық күнге шығуы үшін жаңа заман өкілдеріне үндеу жолдайды:

"Көріңіз, көзді ашып
милләт түрін,
Оларды құтландырма
болар көрім,
Қараңғыдан шығып көрсін
қазақ байғұс,
Өмірінде көрмеген
күннің нұрын".

Мұндағы күннің нұры шын мәнінде білімнің нұры екені анық. Байбатыр Ержановтың ойынша қазақты осы нұрға бір бастап апарсақ, жастар апарарды. Сондықтан да жастарды мүмкіндігінше оқып, заманынан кеш қалған қазаққа жолбасшы болуға шақырады.

Жанар ҚҰЛЫБЕКОВА,
филология ғылымдарының
кандидаты, доцент.